

РОЛЯТА НА ПАМЕТНИЦИТЕ НА ПРИЗНАТЕЛНОСТ ВЪВ ФОРМИРАНЕТО НА ГРАДСКИЯ КУЛТУРЕН ЛАНДШАФТ (НА ПРИМЕРА НА ГРАД ВРАЦА)

Валентин Михайлов

Статията съдържа географска интерпретация на паметниците на признателност от гледна точка на значението им върху формирането на градския културен ландшафт. Връзките между културно-историческите ценности и градското пространство са илюстрирани посредством анализ на паметниците на признателност на територията на град Враца. Те са представени в няколко основни групи: паметници на герои от национално-освободителните борби за независимост от османско робство, паметници на признателност към руските войни, паметници на загиналите във войните през XX в., паметници към национални просветители и будители, паметници на дейци и събития от комунистическото движение и от периода на социализма.

Ключови думи: паметници на признателност, културни традиции, териториална идентичност, пространство, културен ландшафт, град Враца.

ПАМЕТНИЦИ НА ПРИЗНАТЕЛНОСТ, КУЛТУРЕН ЛАНДШАФТ И ТЕРИТОРИАЛНА ИДЕНТИЧНОСТ

Изследванията на създадените от човека културни ландшафти, в т.ч. градските, имат дългогодишни традиции в географските изследвания. Повечето от публикациите по темата се фокусират върху пространствените съчетания и различия между културните ландшафти, подчертавайки връзката им с идентичността и историческите традиции на населението. Оформя се и направление, изучаващо възприятието на културния ландшафт както от местните хора, така и от страна на туристите и гостите на града. Това се отнася и за ключови елементи на урбанистичния ландшафт, като паметниците на признателност – произведения на изкуството, предизвикващи разнопосочни реакции сред отделните жители и социални групи. Както посочва Лаппо (1997: 28), възприятието и впечатленията на градската среда зависят от дълбочината и широтата на знанията, от степента на образование на отделния индивид. Възприятието служи като импулс за разсъждения, осмисляне и асоцииране. Градът ще даде много повече информация за знаещия човек, отколкото на незнаещия, подчертава авторът.

Представлявайки уникални художествени произведения, а също отличаващи се с неповторимост по отношение на връзката с окръжаващата материална среда, паметниците и мемориалните комплекси са пространствените фактори, допринасящи за специфичния дух, атмосфера и уникалност на всяко място (т.нар. *genius loci*). Освен това, паметниците като елементи на материалната среда имат своя собствена история и представляват материална форма на репрезентация. Те могат да бъдат скулптурни произведения в чест на определени лица и исторически събития, отделни сгради или ансамблови съчетания (т.нар. паметници на архитектурата), площади, писмени произведения, военни реликви, артефакти от минали епохи и др. Всички те съставляват фундаментални фактори във формирането на културната идентичност на хората, в т.ч. в географски разрез. В престижния англоезичен „The Dictionary of Human Geography“ (Речник по обществена география) представената дефиниция на паметниците поставя акцент върху значението им за изграждането на връзката между географското пространство и идентичността. Паметниците се дефинират като „създадени от човека икони на идентичността, най-често във формата на обществени статуи или символични сгради, проектирани и реализирани с цел да укрепват чувството на национална и регионална идентичност, както и да поддържат в колективното съзнание живи спомените за конкретни събития и хора“ (The Dictionary of ..., 2009: 478).

Идентичността се разглежда като съвкупност от обективни и субективни характеристики на човешките индивиди и групи (социални, политически, етнически, цивилизационни, териториални и др.), определящи както тяхната специфика, уникалност, тъждественост, така също и различията им спрямо други индивиди и групи (Михайлов, 2013: 140). Най-важно за географите е териториалното измерение на идентичността, представляващо един от основните аспекти на културата, което подчертава както физическата, така и емоционалната връзка на индивида с определено място, например град, село, регион и други геопропространствени единици. Както уточнява Головнёва (2013: 44), образът на дадена територия представлява съвкупност от символи, свързани с нея, натрупани в културата и представяни чрез произведенията на литературата, музиката, живописата, филмите, различни документи, а също градските ландшафти, архитектурата, паметниците.

Паметниците са обект на държавната политика и най-значимите от тях попадат под защитата на национални и/или международни закони. Изучаването на паметниците на признателност е предмет на архитектурата, градоустройството, историята, културологията. Те са също обект на оценки и дискусии в публицистиката и художествената литература. Поради това, че изграждането им е силно зависимо от условията на природната среда (растителност, надморска височина, разчлененост на околността и др.), паметниците и монументалните комплекси представляват неотменни елементи на географското пространство. Такива произведения на изкуството се създават и чрез използване като основа на естествената природна среда, както изсечените върху отвесни скали Мадарски конник или монумента на четиримата американски президенти в планината Ръшмор в щата Южна Дакота.

Паметниците на признателност изиграват неоченима роля при формирането на съвременните национални идентичности на европейските народи. Приема се,

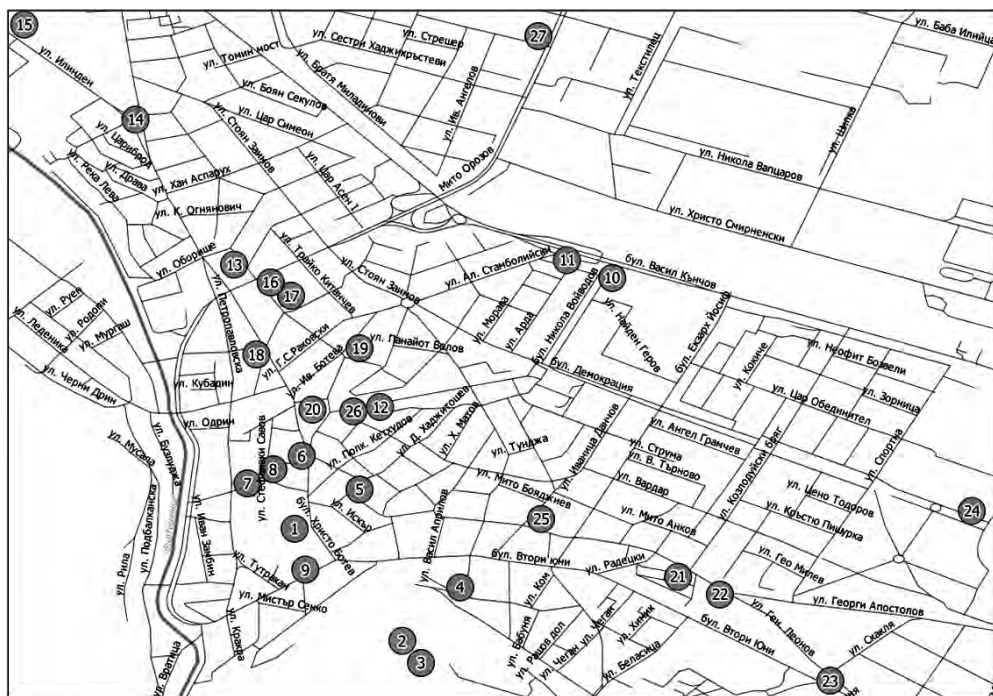
че паметниците са такива обекти, чието символно съдържание е по-важно от тяхното физическо значение. Паметникът е символ, а не знак, тъй като не изпълнява само практически функции. Друга отличителна черта е вторичният характер на паметника по отношение на неговото съдържание (K o w a l e w s k i, 2007).

Изследванията по тази тема се отличават с интердисциплинарен характер. През последния четвърт на XX в. своето място в тях заема и културната география, в която се прокарва темата за символните и ритуалните аспекти на културно-историческите паметници (The Dictionary of..., 2009: 488). По традиция съблюдаването на географските характеристики на дадено място играе незаменима роля при избора на локализация, определяне на геометрични форми и естетически параметри на отделните паметници. Подходящото творческо използване на съществуващата вече природна и техногенна среда от страна на скулптури и архитекти е предпоставка за силата както на визуалното въздействие, така и на емоционалното послание на всяко съоръжение от подобен тип. Паметниците на признателност са част от многофункционалната и разнообразна градска среда. От гледна точка на градоустройството, основни елементи на художествената композиция са мащаб, ритъм, пространствена ориентация, визуални връзки, пластика на градския ландшафт, архитектура на сградите и съоръженията, зелените и водните площи и др. (Никифоров, 2002: 14).

Възприятието и оценките на културния ландшафт и в частност на паметниците се развиват от постмодернисткото течение в географията, което, заедно с редица други прогресивни течения в съвременната география, все още остава непознато поле за българската обществена география. Под влияние на подходи от културната антропология, в изследователския фокус попадат не само физическите характеристики на пространството, но също и техните субективни интерпретации. Заслужава да се посочи, че пионерната студия на H a g v e y „Паметник и мит“, посветена на парижката базилика *de Sacré-Coeur*, е публикувана в края на 70-те години на XX в. (H a g v e y, 1979). Впоследствие в европейската и в световната научна литература са публикувани редица изследвания за отношенията власт – градско пространство – идентичност, конкретно на паметниците на признателност и на тяхното политическо значение. Например, J o h n s o n (1995) изследва връзката между географското пространство, паметниците и националната идентичност; Atkinson и Cosgrove (1998) представят дискусиите около паметника на Виктор-Емануил II в Рим; F o x a l l (2013) прави анализ на споровете около поставянето на паметника на ген. Ермолов в Ставропол. Дългогодишни проучвания на връзката между идеологията и градското пространство в градовете на бившите социалистически страни посвещава полският географ C z e r c z y Ń s k i (2008, 2010). Мястото на паметниците на културата за формирането на туристическия потенциал в отделни дестинации подчертават А п о с т о л о в (2003), Г р ч и њ (2009), К р ъ с т е в (2014) и други автори. Върху културно-позвавателната и практическата необходимост от изучаване на културния ландшафт от гледна точка на новата културна география акцентира М и х а й л о в (2010: 59), в т.ч. изследвания на ценностни значения на културния ландшафт, на паметници, обекти на сакралната и светската архитектура, на културната и социалната микроегеография на градовете.

ЦЕЛ И ОБХВАТ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Основната цел на настоящата статия е да представи значението на паметниците на признателност във Враца за формирането на градския културен ландшафт и тяхната роля в поддържането на локалните и националните традиции.

Фиг. 1. Териториална локализация на паметниците на признателност на територията на гр. Враца (към м. август 2014 г.): 1 – монумент на Христо Ботев на пл. „Хр. Ботев“; 2 – Вестителят на свободата; 3 – обелиск на опълченците; 4 – паметник на скулптура проф. Андрей Николов в родната му къща; 5 – паметник на Св. Софроний Врачански пред Етнографско-възрожденския комплекс; 6 – паметник на Йордан Лютибродски; 7 – паметник на Св. св. Кирил и Методий пред сградата на община Враца; 8 – паметна плоча на Саво Петров пред у-ще „Козма Тричков“; 9 – паметна плоча на поп Сава Катрафилов; 10 – паметник на Никола Войводов; 11 – монумент на загиналите във войните; 12 – паметник на загиналите във Втората световна война и бомбардировката на Враца (1941-1945); 13 – паметник на Васил Кънчов; 14 – фигура на Донка Панайотова – „Жътварката“, бул. „Хр. Ботев“; 15 – паметник на Никола Вапцаров в двора на ПТГ „Н. Й. Вапцаров“; 16 – паметни плочи на западната фасада на Военния клуб: първата е посветена на врачани, загинали във войните от 1885, 1912–1913 и 1915–1918 г., открита на 15.04.1927 г.; втората – на загиналите в боеве от Отечествената война (1944–1945), открита на 09.05.1995 г.; 17 – бюст ген. Леонов пред Военния клуб; 18 – паметник на Давид Тодоров; 19 – паметна плоча на Иванка Ботева; 20 – паметник на Васил Левски, градинката пред пощата; 21 – паметник на Васил Левски, пл. „Левски“; 22 – паметник на Петър Бачков; 23 – „Победителят“/„Работникът“; 24 – статуята „Майка“ в спортния комплекс; 25 – паметник на Христо Ботев в двора на СОУ „Хр. Ботев“; 26 – паметен знак на Никола Войводов; 27 – бюст на Гаврил Генов (автори на картосхемата: В. Михайлов, Е. Черкезова)

За целта бяха извършени теренни изследвания и геоурбанистичен анализ на наличните скулптурно-архитектурни паметници на признателност на територията на града, тяхната история и съвременно състояние. В тази категория са включени исторически паметници, посветени на личности, събития, благодарствени паметни плочи и колони. Целенасочено са разгледани и статуи на някои събирателни образи-символи предвид тяхното значимо присъствие в публичното пространство на изследваното селище, независимо от това, че те не са посветени на конкретни исторически дати или личности.

Съгласно „Наредба № 5 от 14 май 1998 г. за обявяване на недвижимите паметници на културата“ в обекта на настоящото изследване попадат „произведения на изящните, монументалните и приложните изкуства като неразделни елементи от пространствената среда, в която или за която са създадени“, представляващи художествени елементи на културно-историческото наследство.

Освен това е извършена и оценка на съотношението между паметниците и паметните плочи с подчертано местно значение и разпознаваемост спрямо тези, посветени на общонационални събития и личности.

Елементи на културния ландшафт на Враца са също паметни плочи, барелефи или паметници на патроните на отделните училища. Отделна категория произведения на изкуството формират редица абстрактни скулптури, разположени в градинката между църквата „Св. Николай“ и паметника на Христо Ботев, до сградата на общинската администрация, в алеите и парка около стадион „Христо Ботев“ и др. Те не влизат в обхвата на настоящото изследване.

ПАМЕТНИЦИ НА ТЕРИТОРИЯТА НА ГРАД ВРАЦА НА ЛИЦА И СЪБИТИЯ С ЛОКАЛНО И НАЦИОНАЛНО ЗНАЧЕНИЕ. ГЕОУРБАНИСТИЧЕН АНАЛИЗ

Както показаха проведените теренни изследвания, на територията на град Враца са разположени повече от двадесет паметника на признателност (фиг. 1), към които отнасяме статуи, бюстове, релефи, паметни плочи и знаци. Те могат да бъдат поделени според различни критерии: локализация в отделни части на градското пространство; период на създаване, архитектурни и стилови характеристики; паметници с локална и национална значимост и др. Анализът на отделните паметници е извършен въз основа на тяхното обединение в следните няколко основни групи: паметници на герои от национално-освободителните борби против Османската империя, паметници на признателност към руските воители, паметници в знак на благодарност към загиналите във войните през XX в., паметници на национални просветители и будители, паметници от комунистическата епоха.

Паметници на Ботев и неговата чета. Както посочва Тимофеев (2008: 161), краят на XIX в. е историческата епоха, в която се появява „мания“ за създаване на статуи и представата за необходимостта от изграждане на паметници, което допринесло за запълване на „пустотата“ на улиците и площадите. В резултат от тези общи тенденции като форма на признателност паметниците се появяват в градската среда на Враца след Освобождението. Дотогава, както в цялата страна, с възпоменателна цел са правени чешми, параклиси или са по-

Фиг. 2. Паметникът на Христо Ботев на едноименния централен площад на гр. Враца, умело вписан от скулптора Вл. Гиновски в мащаба и естетиката на окръжаващата природна среда – северните склонове на Врачанския балкан (снимка: автора)

бивани в земята кръстове. Затова първите мемориални знаци за Ботевата чета и освободителните борби са били тежки каменни кръстове, поставени по пътя от Козлодуй до Околчица (А н г е л о в, 1984: 140).

Доколкото позволяват възможностите, колкото е по-значим един паметник, толкова повече пространство се „резервира“ за него, посочва L. Nijakowski (2006: 83). Враца принадлежи към градовете с ясно подчертано урбанистично ядро. Най-представителната част на града е площад Христо Ботев, заемащ площ от 7 дка, място за социални контакти и учебно-познавателни туристически посещения. Ключов архитектурен елемент на площада е паметникът на националния поет-революционер Христо Ботев.

През 80-те г. на XIX в. по инициатива на врачански съзаклятници от национално-освободителните борби местната постоянна комисия и общинският съвет започват събиране на средства за построяване на паметник на Христо Ботев. Автор на паметника е немският скулптор Густав Еберлайн, който получава от възложителите на проекта оскъден снимков, веществен и документален материал за националния герой. Първият паметник на Ботев в България е тържествено открит на преустроения централен площад в присъствието на княз Фердинанд, Стефан Стамболов, близките на Христо Ботев и негови другари. Между покритите с каменни плочи къщи блестяла бронзовата фигура на войводата. В дясната си ръка той държал призивно издигната сабя, а в лявата – свитък хартия. Разпилени листа в краката му подчертавали решението да се премине от думи към дела (Райкински, 1982). Както посочва авторът, отначало въпросът за художествените достойнства на пластичната творба отстъпвал пред факта,

че за първи път в Княжество България е бил открит скулптурно-архитектурен паметник на велик българин. През 1897 г. Алеко Константинов публикувал пътеписа си ‘София-Мездра-Враца, в който фактически осъдил паметника на демонтиране‘ (Райкински, 1982).

В известния си пътепис големият български писател и публицист описва впечатленията си по следния начин: „Паметникът на Ботева, издигнат сред един дългнест мегдан, макар и обиколен от дребни и вехти къщи, не прави очакваното впечатление... Тук физиономията на Ботев нито напомня даже известния нам Ботев портрет. Казват, сериозно или на шега – не зная, че когато немецът, комуто било поръчано да излее от бронза фигурата на Ботева, поискал портрета му – тогавашният председател на Постоянната комисия бил му казал: Не ти трябва портрет, гледай мене – не питай за Ботева, аз досущ на него приличам, като че съм му отрязал главата“ (Константинов, 1964: 29).

Критичното отношение и обществените дискусии предизвикват идеята за създаване на нов паметник на великия българин, чийто мащаб да се вписва по-успешно в площадното пространство и във величествената природна среда. Както посочва Ил. Борисов (2005: 16), 65 години след откриването му, първият Ботев паметник е демонтиран по нареждане на Вълко Червенков. Това става от 12 до 26 май 1955 г. На неговото място е поставен нов, наричан „временен“, паметник на Ботев, представляващ бронзов бюст, който днес се намира в центъра на с. Паволче. След конкурс, обявен от партийните власти на града и общината, новият паметник на Ботев (фиг. 2), изработен от Владимир Гиновски, е поставен в южната част на едноименния централен площад. Той е с височина от 12 m, изработен от бронз и сив гранит (Паметници на признателност..., 1982). Паметникът, открит през 1964 г., дава нов импулс за пространственото оформяне на центъра на града, придавайки му величественост и монументалност и обогатявайки градския културен ландшафт с непреходни художествени и възпитателно-патриотични образци. Както обяснява самият автор на паметника, за да се създаде връзка с пространството зад фигурата на Ботев, архитектите И. Иванчев и Д. Сугарев проектират перпендикулярно разположена 16-метрова стена, изобразяваща момента на слизането на четата на Козлодуйския бряг, разположена зад малко езеро. Това означава, че паметникът не е само на Ботев, но и колективен – на неговата чета (Фуренски, 1980: 81). Култът и легендата за подвига на Ботевата чета се поддържат от редица по-малки паметници и паметни плочи на Ботеви четници, като тези на Давид Тодоров, Саво Петров и поп Сава Катрафилов. В пространството на града се увековечава участието на около 20 жители на Враца в Ботевата чета, което да напомня на младите поколения, че техните предци са били активни участници в героичния подвиг от 1876 г.

Като централни урбанистични елементи паметникът на Ботев и едноименният площад са ежедневен фон на градския живот и обект на учебно-познавателни туристически посещения. Те изпълняват важни представителни функции с локално и национално значение. По време на Ботевите дни, провеждани ежегодно от 24 май до 2 юни, те се превръщат в център на общонационалните тържества по отбелязването на подвига на Ботевата чета във Врачанския балкан, включително на тържествения митинг-заря на 1 юни. Това означава, че град Враца има запазено място в поддържането на българската национална идентичност. За ролята на Христо Ботев във формирането на идентичността и ис-

торическото съзнание на жителите на Враца убедително свидетелстват и други скулптурни творби. Каменна глава на Воеводата е поставена пред сградата на бившата поликлиника и МБАЛ „Христо Ботев“. Негов паметник има също в двора на най-старатo училище в града, чийто патрон е Ботев. Освен поета-революционер повече от един паметник във Враца има също друг общонационален герой – Васил Левски, който по време на своята революционна дейност е посещавал града два пъти. Това са бюст-паметниците на пл. „Васил Левски“ и в градинката пред Централната поща.

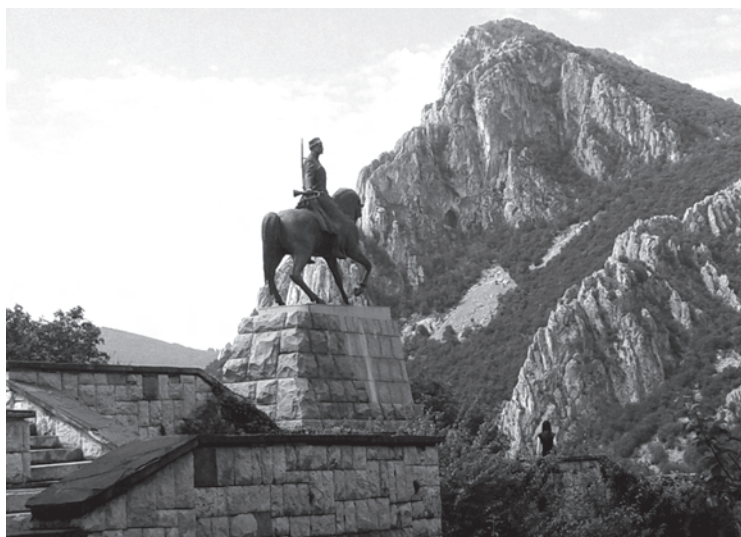
В периода на демократичен преход мястото на редица идеологически фигури в паметта на врачанската общественост се заема от забравени или по-малко лансирани до този момент местни герои. Един от тях е Никола Войводов (Никола х. Кръстев), организиран собствена чета и при опит да премине във Влашко, е убит от турците на кораба „Германия“ в Русе през 1867 г. (История на град Враца, 1976: 310–312). В знак на признателност към героизма на младия революционер на него е преименуван централният пешеходен булевард („В. И. Ленин“ през социалистическия строй) и през 2012 г. на площада пред жп гарата е поставен негов паметник.

Паметници в чест на руските воини-освободители. Разположеният в южна посока от централния площад лесопарк „Хижата“ е оформен като място за отдых и рекреация за жителите на Враца. Благодарение на изградените няколко паметници на признателност той се очертава и като важен в символно отношение фрагмент от културния ландшафт на града. В близост до „Хижата“ е бронзовият паметник „Вестителят на свободата“ (фиг. 3), поставен върху гранитен постамент. Вестителят представлява руски конник, чиито поглед е отправен към града, увековечавайки делото на руския кавалерист Иван Петлак, който на 10 ноември 1977 г. от хълма Калето възвестява с тръбата си Освобождението на Враца. Паметникът е дело на скулптора Владимир Цветков и арх. Стойко Дончев и е открит на 10 декември 1961 г. (Паметниците на признателност..., 1982). По случай 100-годишнината от Освобождението и в знак на признателност в близост до монумента през 1978 г. е издигната колона с имената и родните места на героите от града и региона, загинали в освободителните борби. Според плановете от тази епоха, в подножието на хълма е трябвало да се изгради мемориална алея с паметници на Йордан Лютибродски и Софроний Врачански, а по пътеките към върха – поставени бюстове на най-забележимите врачански просветители и борци (Борисов, 1974: 87). В знак на признателност към освободителните войски е издигнат и бюст-паметник на ген. Николай Леонов, стоящ начело на освободилите града руски войски. Той е разположен в градинката пред Военния клуб (фиг. 4).

Друга група паметници е посветена на **местни и национални будители**, като Св. Софроний Врачански, Св. св. Кирил и Методий и Васил Кънчов. Към нея можем да отнесем също и бюст-паметника на Никола Вапцаров в двора на едноименната професионална гимназия, открит още през 1972 г.

Град Враца е тясно свързан с делото на редица възрожденци, просветители и църковни дейци. Сред тях се откроява името на Св. Софроний Врачански – историческа личност, която остава в пантеона както на местните просветители и будители, така също и на тези с национално значение. По времето, когато той е начело на Врачанската епископия, градът се превръща в национален

Фиг. 3. „Вестителят на свободата“, лесопарк Хижата

Фиг. 4. Бюст-памятник
на ген. Николай Степанович
Леонов, градинката пред
Военния клуб.
(снимки: автора)

център на църковните борби на българския народ. Негов паметник е поставен през 80-те години пред главния вход на Етнографско-възрожденския комплекс. Благодарността на местните власти и на гражданите на Враца към славянските първоучители Св. св. Кирил и Методий намира израз в издигнатия през 2007 г. красив и важен в културно-възпитателно отношение паметник. Остава спорен въпросът дали позиционирането му между главния вход на сградата на община Враца и градската концертна зала създава най-подходящото обкръжение за паметника на делото на светите братя.

Паметници на загиналите във войните за защита на отечеството врачани. Сравнително отдалечен от културно-историческия център на града е Паметникът на загиналите във войните, разположен в близост до жп гарата. Той представлява фигура на лъв, издигнат на висок постамент – националният символ на България и на героизма на защитниците на родината. Той е поставен през 1932 г. в чест на врачани, загинали по време на Балканската, Междусъюзническата, Първата и Втората световна война. Този паметник е един от ярките материални символи на приноса на жителите на града към защитата на България по време на войните от първата половина на XX в. Изписаните върху стените на паметника „свещени места за врачанци“ подчертават значимите за топографията на българската историческа памет места на водени битки: Неготин, Връшка чука, Ниш, Добрич, Кубадин, Битоля, Охрид, Дойран, Лозенград, Чаталжда и др. Със своите естетически качества и въздействащ силует, монументът има огромна роля за съхраняването на паметта за загиналите български войни. Паметна плоча с имената на загиналите във войните врачани е поставена също на източната фасада на Военния клуб.

Фиг. 5. Паметникът на загиналите във войните

През 2014 г. е открит паметник на загиналите жители на Враца във Втората световна война и жертвите на англо-американската бомбардировка над града на 24 януари 1944 г., довела до смъртта на 134 жители и до огромни щети на жилищната и техническата инфраструктура – един от най-трагичните моменти в историята на града през XX в. Материализирането на общностната памет за този трагичен ден несъмнено внася в градското пространство нов обединителен символ за врачани, освободен от идеологическа обремененост.

Паметници от времето на социализма и на дейци на комунистическото движение. В архитектурната и

Фиг. 6. Паметник на жертвите от бомбардировката на Враца (снимки: автора)

урбанистичната история на гр. Враца социализмът е специфичен етап и изграждането на паметници е с цел възвеличаване на комунистическата революция и победата на народната власт след 9 септември 1944 г. Радикалното идеологизиране на местата на национална памет най-добре илюстрира замяната на опълченския кръст на вр. Вола с бетонна петолъчка, демонтирана след 1990 г.

В годините на социализма икономиката на Враца претърпява бърза индустриализация, което определя предимно работническия характер на неговата социална структура. Ключова характеристика на пространството на социалистическия град е неговата идеологизация. Архитектурата и урбанистиката са подчинени на властта според принципа на изключителното право да се разпорежда с пространството, определяйки формите за неговото усвояване и използване. Разбира се, архитектурата винаги е била израз на упражняването на власт, но, както посочва K o w a l e w s k i (2007), в условията на тоталитарните системи това е най-ясно изразено. През този период властта върху всеки аспект на социалния и икономическия живот е трябвало да бъде материализирана и визуализирана по начин, по който никой не би могъл да се усъмни в това кой упражнява тази власт (C z e r s z y ŋ s k i, 2010: 69).

С цел прослава на работническата класа, в стила на социалистическия реализъм и изчистеност на художествените форми са изградени няколко паметници, бюст-паметници и релефи на комунистически дейци. Събирателен характер има образът на „Победителят/Работникът“ (фиг. 7), чийто паметник е имал за цел да увековечи ролята на обикновения работник в постиженията на тогавашното общество. Двата паметника и до днес са неотменна част от урбанистичната история и от културния ландшафт на града, разположен между мащабни сгради на важни пътни артерии на града, но по-отдалечен от централната му част.

Фиг. 7. Паметникът на бул. „Втори юни“, известен сред жителите на Враца с наименованията „Работникът“, „Победителят“, „Работникът-победител“. Автентичният надпис на каменната основа на статуята гласи: „Победителят, Иван Фунев, 1959“

Паметниците от тази група са подложени на забравя от обществеността на града, те не са обект на специални грижи и имат нужда от реставрация. По-различна е съдбата на бюстовете и релефите, изобразяващи местни, национални и международни дейци на комунистическото движение. На повечето от тях са били именуваните улици, площади и заводи в града. Част от пространството на социалистическа Враца стават релефи на Георги Димитров и В. И. Ленин, а също и паметници на Георги Дамянов, Петър Бачков, Димитър Бешовишки, Йордан Лютибродски, Гаврил Генов¹. От паметника на Петър Бачков е махнат неговият бюст, като са съхранени каменната петолъчка и надписите. Най-характерна илюстрация за новото отношение към дейците на комунистическото движение е съдбата на паметника на Йордан Лютибродски², разположен на представително място в централната пешеходна зона. Бюстът и идеологическите символи са свалени, като за историята на остатъка от паметника паpomня надпис с името, годините на раждане и смърт на Й. Лютибродски. По друг начин бе решен въпросът с деидеологизацията на пространството пред централната градска поща и Районния съд. На мястото на бюст-паметника на Г. Дамянов в годините на демократичен преход бе поставен паметник на Васил Левски, което означава, че самото място продължава да има представително значение за властите и гражданите на Враца.

Друг пример за конюнктурни корекции в градския културен ландшафт е използването на градинката на пл. „Руски“ за идеологически цели. В края на 60-те години там е поставен бюст-паметник на Гаврил Генов (1892–1934, бъл-

¹ През социализма в гр. Враца са издигнати два паметника на Гаврил Генов – единият от тях, разположен до сградата на металургичното предприятие, носело неговото име, е съхранен в сравнително добро състояние.

² „Дъбника“ – най-големият жилищен квартал на Враца, преди 1990 г. носи името на Й. Лютибродски.

Фиг. 8. Оцелелият постамент на бюст-памятника на Петър Бачков, в близост до пл. „Левски“

Фиг. 9. Оцелелите основи на паметника на Йордан Лютибродски, бул. „Никола Войводов“

Фиг. 10. Фигурата „Жътварката“, бул. „Христо Ботев“ (снимки: автора)

Фиг. 11. Първият паметник на Христо Ботев, „престоил“ няколко години в градинката на пл. „Руски“ (снимка: автора, 2007).

Фиг. 12. Паметникът на Васил Кънчов (снимка: автора, 2014).

гарски и международен деец на комунистическото движение), демонтиран в годините на преход. По време на Ботевите дни през май 1992 г. на неговото място е преместен първият паметник на Христо Ботев с автор Густав Еберлайн (фиг. 11), върнат впоследствие отново в Историческия музей. Няколко метра пред мястото на стария паметник през 2012 г. е поставена фигура на родения във Враца български учен, просветител, политик и държавник Васил Кънчов (фиг. 12), имащ неограничени приноси за етнографското и географското изучаване на Македония.

ИЗВОДИ

Градското пространство е вид културен ландшафт, пазител на локалните и националните традиции на общността. Неразделна част от него са паметниците на признателност, идигнати в чест на героични личности и събития, оставили дълбоки следи в исторически събития с общонационално или местно значение. От края на XIX в. до наши дни паметниците на признателност оказват позитивно влияние върху еволюцията на географския образ на Враца, осигурявайки трайни във времето и разпознаваеми пространствени маркери на идентичността на най-големия град в Северозападна България. Именно те са в основата на съвременния градския културен ландшафт, придавайки „добавена стойност“ на строгите и банални геометрични форми на улици и площади с монументалните художествени произведения на талантиви скулптури и архитекти.

Проведеното емпирично проучване ни позволява да направим някои основни изводи.

Първо, паметниците във Враца са локализираны на места, възлови за обществения живот на града. Нещо повече, с времето те се превръщат в опорни пунктове на градската среда с огромно символно и ритуално значение. Паметниците са важен елемент и пазител на историческите традиции и представляват значими маркери на териториална и културна идентичност.

Второ, преобладават паметници на признателност на герои и събития от националното Възраждане и борбите за Освобождение от османско робство. С най-голяма популярност сред жителите на града се ползват паметниците на Христо Ботев на централния площад, на Вестителя на свободата и на Св.Софроний Врачански. Те представляват част от водещите образи-символи на градския културен ландшафт.

Трето, останалите, т.е. по-голямата част от паметниците на признателност, не са много познати за повечето жители на Враца и някои от тях се намират в забвение и са подложени на неблагоприятното въздействие на природните процеси и явления. Това се отнася до голяма степен за паметниците, оцелели при последната идеологическа трансформация през 90-те години на XX в. паметници на комунистически дейци, партизани и събирателни символични образи на духа на социалистическата епоха. Редица други паметници имат нужда не само от реставрация, но също и от по-подходящо използване на пространствата около тях. Например, през летния сезон паметниците на Св. Софроний Врачански и на ген. Леонов се закриват от разположени в непосредствена близост търговски обекти, което е явно заличаване на границата между *sacrum* и *profanum*

в исторически значими зони на града. Друг проблем са немалкото вандалски посягателства, например кражбата на бюста на Васил Левски от паметника на пл. „Левски“, който е възстановен през май 2011 г. благодарение на граждански Инициативен комитет.

Четвърто, по подобие на редица градове от категорията на гр. Враца, в т.ч. с компактна териториална структура на историческия център, повечето паметници на признателност са концентрирани в идеалната градска част, в историческото ядро на съвременна Враца. Изключение правят няколко паметника, като „Работникът“ и „Жътварката“, поставени в сравнително отдалечени от центъра райони, но не и в самата географска периферия а града. Специфична зона по отношение на съхраняването на историческата памет на жителите на Враца представлява лесопарк „Хижата“, разположен южно от площад „Христо Ботев“, съчетаващ рекреационни и културно-познавателни функции.

Пето, значим по брой на обектите пласт в културния ландшафт се формира от паметниците от социалистическия период, но след неговия край бяха премахнати паметниците на редица комунистически дейци. Повечето постсоциалистически страни в Централна и Източна Европа преминаха през подобни спорове, превърнали се в израз на нови идеологически ценности и нов прочит на събитията от периода 1944–1989 г. Този процес бе съпроводен и с преосмисляне на политиките на паметта, вследствие на което градските културни ландшафти претърпяха съществени трансформации, в т.ч. деидеологизация на архитектурно-художествените форми и послания. От периода на социализма във Враца останаха редица паметници, отличаващи се с естетическите послания и форми на социалистическия реализъм.

Шесто, съотношението между паметници, посветени на национални герои и събития, и на такива с предимно местно и регионално значение, е почти равно. Повечето от паметниците в градското пространство на Враца са посветени на борци за национална свобода и духовно възраждане на България. Както вече бе посочено, именно периодът от началото на XIX в. (от борбите за църковна независимост, свързани с името и делото на Софроний Врачански) до Руско-турската освободителна война е най-ярко представен в градския културен ландшафт. Това се отнася и до трите паметника, изградени преди 1944 г. – първият и най-спорен от естетическа гледна точка паметник на Христо Ботев, превърнал се в обект на митове и легенди, паметника на загиналите във войните (1932) и бюст-паметника на Васил Левски (1937 г.) на едноименния площад.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Град Враца е място на първия на територията на България фигуративен паметник – този на Христо Ботев. В този елемент на културния ландшафт днес градът е наследник на богати традиции. Повечето от паметниците на територията на града имат висока архитектурна и художествена стойност. Не-оценимо е и тяхното значение за културното израстване и възпитанието на младите поколения. Както обобщава Райкински (1982), паметниците във Враца и Врачанския край са „плод на общонационалния и местния социално-политически живот и култура, свидетелствуват за идейно-естетическия вкус на

своето време и на творците си, отразяват стилове, тенденции, неспокойно художествено търсене“.

Изграждането или демонтирането на даден паметник, изборът на локализация, са свързани с горещи дискусии в средите на скулптори и архитекти, на историци и културолози, на обикновените граждани. В тях не бива да се забравя, че гранитните и бронзовите монументи са плод на огромни усилия на техните автори. Те не само напомнят за повече или по-малко познати исторически герои и паметни дати, но също така са материален елемент на средата, в която живеем. С оглед на тяхното огромно символично значение, отговорността по опазването на културно-историческото наследство и градостроителните решения в тази посока би трябвало да избягват прибързаните и често късогледни решения на онези, които временно разполагат с власт, за да се разпореждат със съдбата на спорните паметници. Проблемите с опазването на паметниците са преди всичко задължение на общинските власти в града. Голяма е също ролята на гражданите на Враца, които имат отговорната задача да сигнализират наличието на определени проблеми в тази сфера и сами да инициират опазването на съществуващите вече паметници или изграждането на такива в бъдеще.

В заключение бихме си позволили и една препоръка от по-общ изследователски характер, необходима с оглед липсата на интерес към проблемите на културния ландшафт и териториалната идентичност в българската обществена география, към изучаването на важен техен компонент, какъвто са скулптурно-архитектурните паметници на признателност. Отчитайки предмета на географията, географските проучвания на паметниците на културата имат за задача, въз основа на добро познаване на техните външни белези, исторически контекст на възникване и културни послания, изследване на връзките им с окръжаващата природна и антропогенна среда като цяло и с отделни техни елементи, мястото и значението им в пространствената и функционалната структура на селищата и други териториални единици.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов, В. Принос към креазнанието на Враца. Околчица, Литературно-художествен алманах, Народна младеж, София, 1984, 140–141.
- Апостолов, Н., Туристически ресурси. Наука и икономика, Изд. на Икономически университет – Варна, Варна, 2003, 388 стр.
- Борисов, Ил. Враца – днешна и утрешна. Враца, 1974, 94 стр.
- Борисов, Ил., Площад „Христо Ботев“. Враца, 2005, 32 стр.
- Головнёва, Е. В. Региональная идентичность как форма коллективной идентичности и ее структура. – Лабиринт, 5, 2013, 42–50.
- Грчић, Љ. Исторички споменици у Мачви, Шабачкој посавини и Поцерини у функцији развоја туризъм. – Глобус, 34/2009, 217–241.
- История на град Враца. От древността до Освобождението. Издателство на Отечествен фронт, 1976, 527 стр.
- Константинов, А. София – Мездра – Враца. Пътни бележки. – В: Избрани пътеписи, фейлетони, разкази и очерци. Български писател, София, 1964, 27–31.

- Кръстев, В. География на туризма. Наука и икономика, Изд. на Икономически университет – Варна, Варна, 2014.
- Лаппо, Г. М. Восприятие города: геурбанистические аспекты. – Ивсестия РАН. Серия географическая, 4/1993, 22–34.
- Никифоров, И. Градоустройство. Част II. УАСГ, УИК, София, 2002, 117 стр.
- Наредба № 5 от 14 май 1998 г. за обявяване на недвижимите паметници на културата. Министерство на културата, Обн. ДВ. бр.60 от 27 Май 1998г., изм. ДВ. бр. 20 от 6 Март 2001 г.
- Михайлов, В. Актуални теоретични проблеми на културната география и значението ѝ за националното развитие на България. – Проблеми на географията, 3–4/2010, 48–62.
- Михайлов, В., Балканы как пространство проблемной наднациональной идентичности. – Культурная и гуманитарная география. Т. 2. № 2, 2013, 140–152 (www.gumgeo.ru).
- Райкински, И. В камък и бронз, да се знае и помни. – В: Паметници на признателност във Врачански окръг. Държавно издателство „Септември“. София, 1982.
- Паметници на признателност във Врачански окръг. Държавно издателство „Септември“. София, 1982.
- Тимофеев, М. Ю. Нациосфера. Опыт анализа семиосферы нации. Иваново, 2005, 280 стр.
- Фуренски, Ц. Да търсиш духа на Ботев. Околчица, Литература. Изкуство. Публицистика, Народна младеж, София, 1982, 67–82.
- Atkinson, D., Cosgrove, D. Urban rhetoric and embodied identities: city, nation and empire at the Vittorio-Emanuele II monument in Rome 1870–1945. – Annals of the Association of American Geographers, 88, 1998, 28–49.
- Czepczyński, M., Interpreting Post-Socialist Icons: From Pride and Hate towards Disappearance and/or Assimilation. – Human Geographies. Journal of Studies and Research in Human Geography, 4 (1), 2010, 67–78.
- Czepczyński, M., Cultural Landscapes of Post-Socialist Cities. Representation of powers and needs, Adlershot, Ashgate, 2008, 209 pp.
- Harvey, D. Monument and myth. – Annals of the Association of American Geographers, 69, 1979, 362–381.
- Johnson, N. Cast in stone: monuments, geography and nationalism. – Environment and Planning D: Society and Space 13 (1), 1995, 51–65.
- Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M. J. and Whatmore, S. (eds), 2009, The Dictionary of Human Geography. Wiley-Blackwell, 5th edition, 1052 pp.
- Kowalewski, M., Zmiany na cokołach. Uwagi o funkcjach pomników w przestrzeni miasta. – Obóz. Problemy narodów byłego obozu komunistycznego, 49, 2007, 125–137.
- Nijkowski, L. Domeny symboliczne. Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, 2006, 379 s.
- Foxall, A. A contested landscape: Monuments, public memory, and post-Soviet identity in Stavropol', Russia. – Communist and Post-Communist Studies, 46, 2013, 167–178.

Департамент География на НИГГГ – БАН
valiomihailov@abv.bg

THE ROLE OF MONUMENTS OF GRATITUDE
IN FORMATION OF URBAN CULTURAL LANDSCAPE
(CASE OF THE TOWN OF VRATSA)

V. Mihaylov

(S u m m a r y)

The relationships between the territorial identity, space and historical memory represent the field of scientific interest for historians, architectures, cultural anthropologists and specialists of arts. During the last three decades that matter also attracts more and more geographers.

On the example of the town of Vratsa, located in North-Western part of Bulgaria, the role of monuments of gratitude in formation of urban cultural landscape devoted is discussed in the article. More than 20 historic monuments, memorial busts and reliefs are located on the territory of the town which counts 60 thousand inhabitants.

In Vratsa during the communism, a number of monuments of local, national and international communist activists were built. Most of them were disassembled during the post-totalitarian period. Simultaneously, many new monuments were built in honor of local and national activists from the era of National Renaissance as well as fighters for Liberation from the Ottoman Empire. Located in the foothills of the Vratsa Mountain (part of the Balkan range), the central historical part of the town gives the unique opportunities to architectures and sculptors to involve the natural decor to their works. In that respect, better example is the biggest in the country monument of Hristo Botev located in the Main Square as well as the monument of the Russian herald of Freedom located in one of the south hills of the town. It is stressed the important influence which the old and new monuments play in the process of patriotic upbringing and formation of knowledge about a "little homeland". The special accent on the ties between the changing ideologies and using the public space for political purposes after the Liberation in 1878 until nowadays is also given in the analysis. In spite of changes in the politics of memory, the space of the town of Vratsa remains a source of a strong national identity as well as attachment to the local activists which have had a significant contribution to the national history.